

Mwingiliano Matini kama Kunga ya Uandishi katika Riwaya za S.A Mohamed: *Dunia Yao (2006) na Nyuso za Mwanamke (2010)*

Muigai Mary Njambi
Chuo Kikuu cha Moi

Ikisiri

Makala haya yameshughulikia mwingilianomatini kama kunga ya uandishi katika riwaya mbili za S.A. Mohamed, *Dunia Yao (2006)* na *Nyuso za Mwanamke (2010)* zilizondikwa katika mwongo wa kwanza wa K21. Riwaya hizi zinaonekana kuwa changamano zikilinganishwa na riwaya za kimapokeo kwa kugeukia mtindo wa uandishi wa ubaadausasa. Makala haya yaliongozwa na nadharia ya ubaadausasa inayopendekeza uanuwai katika kueleza tajriba tofauti za binadamu. Uchanganuzi ulibaini kuwa riwaya hizi zina matumizi mengi ya mwingilianomatini yaliyojikita katika matini mbalimbali zikiwemo za kifasihi, kidini, kihistoria na kifalsafa. Makala haya yamedhihirisha kuwa matumizi ya mwingilianomatini ni mbinu ya kiumbuji ambayo mwandishi ameitumia kuendeleza dhamira mbalimbali zinazoathiri ulimwengu katika K21. Hata hivyo imebainika kuwa riwaya hizi huenda zikaitenga hadhira isiyobobea katika fani mbalimbali za kijamii na aghalabu huleta ugumu wa kufuatilia dhamira mbalimbali zinazojitokeza katika kazi hizi.

Maneno Maalum: *Ubaadausasa, Mwingilianomatini*

Vifupisho: *DY-Dunia Yao: NZM- Nyuso za Mwanamke:K21- Karne ya ishirini na moja*

Utangulizi

Mwingilianomatini ni mojawapo ya mbinu za uandishi katika riwaya za kibaadausasa. Mtindo wa uandishi wa ubaadausasa ulianza kuwa maarufu miaka ya sitini katika nchi za kimagharibi (Lewis 1998). Hata hivyo, mtindo huu umeanza kuwa maarufu katika fasihi ya Kiswahili katika mwongo wa mwisho wa karne ya ishirini (Mohamed 2002). Kuzuka kwa mtindo huu wa uandishi kumeleta mabadiliko makubwa katika uandishi wa fasihi ya Kiswahili, hususan riwaya. Mojawapo ya mabadiliko hayo yanadhihirika kupitia matumizi mengi ya mwingilianomatini.

Dhana ya Mwingilianomatini ilitumiwa kwa mara ya kwanza mwishoni mwa miaka ya 1960 na mwanaisimu wa Kifaransa, Julia Kristeva kurejelea kazi ya Bakhtin kuhusu usemezano (Childs & Fowler, 2006; Fairclough 2006). Kristeva alieleza mwingilianomatini kama dhana inayoonyesha kuwa matini moja hujibizana na kusemezana na matini nyingine. Hii ina maana kuwa matini yoyote ile huundwa kutokana na matini za awali, huku matini ya sasa ikiwa kama msingi wa kuunda matini za baadaye. Kwa hivyo, matini yoyote ile huwa na sifa ya mwingilianomatini. Katika nadharia ya fasihi, Diegner (2005) anaeleza kuwa dhana ya mwingilianomatini imekiuka mipaka hii ya kimsingi kama alivyoieleza Kristeva na kupata maana pana zaidi inayojikita katika uhusiano wa kiusemi wenye maana kati ya matini tofauti. Dhana hii hutumiwa kueleza kuwepo kwa sifa mbalimbali za matini moja au zaid katika kazi za fasihi (Ngesa n.w. 2015). Hivyo basi, matini za fasihi huchota, kunukuu, kugeuza, kuiga kwa namna ya kubeza, au kurejelea kwa njia moja au nyingine matini nyingine. Aidha, matini tangulizi hufyonzwa na kujibiwa na matini mpya (Childs & Fowler 2006; Ngesa n.w. 2015).

Katika makala haya, mwingilianomatini umetumika kama mbinu ya mtindo wa uandishi wa ubaadausasa kudhihirisha namna urejeleaji wa matini nyingine umejitokeza katika riwaya zinazoshughulikiwa. Mwandishi wa kibaadausasa hurejelea matini nyingine kwenye kazi yake, bila kupanga kufanya hivyo, na bila kujali iwapo msomaji anazifahamu au la (Polleheide 2003; Diegner 2005). Urejeleaji huu aghalabu huitenga kimaksudi hadhira isiyobobea katika fani mbalimbali na

huzifanya kazi hizi kuwa ngumu kusomeka na kueleweka. Kama anavyosema Mwamzandi (2013) kuwa riwaya hizi huzungumzia masuala nyeti yanayoaathiri mataifa ya Afrika, makala haya yanalenga kubainisha athari za mwingilianomatini katika kufuatilia dhamira tofauti katika riwaya zinazoshughulikiwa.

Mohammed (2006) katika *DY* amechangia katika kuonyesha kuwa kila matini huwa na vipengele vya mwingilao matini anaposema:

Kila utunzi, kila andiko la kisanaa ni aina moja ya mchanganyondimi¹. Huwezi kuepuka hilo. Hata ukipata bahati ya kukutana na Bi Muse na uzuri wake wa ajabu, bado huwezi kuepuka mchanganyondimi (*DY* uk 42).

Makala haya yamejikita katika aina tatu za mwingilianomatini kama zilivyoielezwa na Diegner (2005). Aina ya kwanza ya mwingiliano matini ambayo Diegner ameizungumzia inahusu urejeleaji dhahiri wa kazi nyingine ambapo mwandishi hutaja waziwazi kazi yenyewe, wahusika au mwandishi wa kazi anayoirejelea. Makala haya yameuita urejeleaji wa aina hii mwingiliano matini dhahiri. Katika aina ya pili, Diegner anaeleza kuwa mwandishi hurejelea kwa njia isiyo dhahiri kazi za waandishi wengine. Kwa mfano, mwandishi anaweza kurejelea mawazo yanayopatikana katika matini nyingine lakini bila kumweleza msomaji waziwazi kuwa mawazo hayo yametokana na matini nyingine. Urejeleaji wa aina hii tumeuita mwingilianomatini usodhahiri katika makala haya. Aina ya tatu ya mwingiliano matini ambayo Diegner anaifafanua inahusu uhusiano wa matini tofauti katika kiwango cha maudhui na msuko. Makala haya yametumia neno mwingilianomatini linganifu kuonyesha ulinganifu wa matini moja na nyingine katika kiwango cha maudhui na msuko. Marajeleo katika riwaya zinazoshughulikiwa yamejikita katika nyanja mbalimbali kama vile, marejeleo ya kazi za fasihi, marejeleo ya kidini, marejeleo ya wahusika na matukio ya Kihistoria na marejeleo ya wanafalsafa mbalimbali.

Misingi ya Kinadharia

Makala haya yanongozwa na nadharia ya ubaadausasa inayohusishwa na mwanafalsafa Jean Francois Lyotard (1979) katika makala yake maarufu, *The Post Modern Condition: A Report on Knowledge*. Katika makala haya Lyotard anatilia shaka ufaafu wa nadharia na mifumo ambayo hudai kuhodhi ukweli halisi, au kutoa maelezo bia ya namna tunavyopaswa kuutazama ulimwengu au kutoa suluhisho la matatizo yote ya binadamu. Nadharia na mifumo hii ambayo Lyotard aliiona ikiwa kandamizi ndiyo anayoiita simulizi kuu. Uhakiki wa simulizi kuu ni mojawapo ya mhimili mkuu wa nadharia ya ubaadausasa na ambayo Lyotard ameishughulika sio tu katika makala ya *The Postmodern Condition* bali pia katika kazi zake za baadaye kama vile *Heidegger and 'the Jews'* (1988). Katika makala haya neno simulizi kuu limetumiwa kurejelea aina yoyote ya simulizi iliyozeleka na ambayo watu wengi huiamini na kuikubali kuwa ya kweli au yenye umuhimu mkubwa katika maisha ya binadamu.

Mwingilianomatini ni mojawapo ya mhimili ya nadharia ya ubaadausasa. Kwa mujibu wa Clayton (2012), ubaadausasa huhakiki mawazo yanayopatikana katika vitabu vinavyotambulika (canon) katika nyanja tofauti za maisha kama vile kiakademia au kitamaduni. Waandishi wa ubaadausasa basi hutumia mwingilianomatini kuyahakiki mawazo ya waandishi maarufu ili kutafuta njia mbadala ya kuzisoma kazi zile na kupindua usomaji uliozoeleka wa kazi hizo.

Aidha, wanaubaadausasa hutumia mwingilianomatini kuvuruga imani ya awali inayohusishwa na mawazo ya ulimbwende kuhusu upekee wa matini pamoja na uasili wa mawazo ya mwandishi wa matini husika. Kwa wanaubaadausasa, matini za fasihi huonyesha namna matini husika ilivyoathiriwa na matini za awali kupitia matumizi ya mwingilianomatini, na hulenga kuziandika upya matini hizo za awali na wakati mwingine kwa njia ya kubeza. Hivyo basi waandishi wa kibaadausasa hutumia vipengele vya matini za awali kama malighafi ya kuunda na kuandika kazi zao. Aidha, Wanaulimbwende walipendekeza ubinafsishaji wa ubunifu hivi kwamba matini ilichukuliwa kama

¹ Mohamed (2006) anatumia neno mchanganyondimi kurejelea kile ambacho makala haya yameita mwingilianomatini.

kitu cha kipekee kama alivyo mwandishi aliyeyazua mawazo katika matini hiyo. Katika kazi za kibaadausasa hata hivyo, mwingilianomatini hutumiwa kama njia ya kumtambua msomaji kama mshiriki katika mchakato wa ubunaji wa kazi ya kifasihi (Childs & Fowler 2006). Kama tunavyofahamu, kazi yoyote ya kifasihi hujumuisha wahusika watatu; mwandishi, matini na msomaji. Kwa kuwa mwandishi ndiye mpangaji wa mawazo, msomaji ana nafasi muhimu ya kuweza kung'amua maana inayotokana na yale ambayo mwandishi ameyapanga. Iwapo mwandishi amerejelea matini nyingine katika kazi yake, ufasiri wa maana wa matini husika utategemea iwapo msomaji anafahamu matini hizo zilizorejelewa au la. Iwapo msomaji hajawahi kupatana na matini hizo zilizorejelewa, atakuwa na ufasiri mwingine ambao, kulingana na Childs & Fowler (2006), pia unaweza kukubalika. Ni kutokana na huu uwezo wa msomaji wa kuweza kung'amua maana katika matini ya kifasihi ambapo msomaji anachukuliwa kama mhusika muhimu katika kazi ya kisanaa.

Mhimili mwingine katika nadharia ya ubaadausasa ni kuwa dunia haina mshikamano. Wanaubaadausasa hutumia mwingilianomatini kudhihirisha kwamba matini haiwezi kuchukuliwa kama kitu kimoja kamilifu kinachojitosheleza Pollheide (2003; Diegner 2005). Mwingiliano matini hulenga kubomoa imani kuhusu ukamilifu na upekee wa kazi ya kisanaa kwa kuivunjavunja matini katika vipande vidogo vidogo ambavyo huhitaji kuunganishwa baadaye (Pollheide 2003; Diegner 2005; Childs & Fowler 2006). Mohamed (2006) anadhihirisha ukweli wa mawazo haya pia katika *DY* anaposema hivi:

Katika simulizi na mapito yake. Vipandevipande – si lazima vishikane. Unavimwaga tu vipande vyenyewe kama unaatika mbegu kwenye shamba la sanaa. Unafanya hivyo kuwaacha wasomaji waunge wenyewe vipande vya maana zao, huku maneno mengine ukiyajengea vivuli ili kuwategea makusudi watafute maana zao badala ya kuzipata maana kibungabunga. Maneno yawe wahusika, picha, watu, wanyama, au mashetani (uk. 9).

Maneno haya ya Mohamed (2006) katika *DY* yanabainisha kwamba matini huundwa kwa vipandevipande vya simulizi zinazorejelewa kutoka matini nyingine. Ni jukumu la msomaji kuviunganisha ili kuunda maana. Mwingilianomatini ni mojawapo ya mbinu ambayo huvunja usimulizi katika vipande vipande, jambo ambalo huweza kusababisha changamoto kwa msomaji katika kufuatilia dhamira mbalimbali zinazojitokeza katika riwaya husika. Sehemu inayofuata imejadili mwingiliano matini dhahiri, mwingiliano matini usodhahiri na kwa kiasi fulani mwingiliano matini linganifu kwenye riwaya mbili za S. A. Mohamed, yaani *Dunia Yao* na *Nyuso za Mwanamke*.

Mwingilianomatini katika Riwaya za *Dunia Yao* na *Nyuso za Mwanamke*

Riwaya za Dunia Yao zimedhihirisha wingi wa mwingilianomatini unaojikita katika marejeleo ya nyanja na taaluma mbalimbali. Katika sehemu inayofuata tumejikita katika mwingiliano matini unaotokana na urejeleaji wa matini za fasihi ya Kiswahili, fasihi ya Kiingereza, marejeleo ya kidini, marejeleo ya matukio ya kihistoria pamoja na marejeleo ya wanafalsafa mbalimbali. Katika sehemu hii, matini na mawazo yaliyorejelewa aghalabu yameonyeshwa kwa kutumia maandishi yaliyokolezwa rangi ili kuyatofautisha na maelezo mengine ya riwaya zenyewe.

Urejeleaji wa Kazi za Fasihi

Riwaya za *DY* na *NZM* zimethihirisha mwingilianomatini unaotokana na fasihi ya Kiswahili na fasihi ya Kiingereza. Katika fasihi ya Kiswahili riwaya hizi zina marejeleo yanayotokana na tanzu zote za fasihi, hususan, tamthilia, riwaya na ushairi. Riwaya ya *NZM* imetumia mwingilianomatini dhahiri inaporejelea tamthilia ya *Mashetani* kwa kutaja matini inayorejelewa (*Mashetani*), mwandishi wa matini hiyo (Hussein) pamoja na mawazo yake ambayo yamerejelewa:

...nilijifunza kwamba hata vitu vidogo...hutuwekea mipaka vitu, baina ya ukubwa na udogo, uke na uume, umaskini na utajiri, mwamko na ujinga, na **chambilecho Hussein wa Mashetani, baina ya mpanda ngazi na mshuka ngazi (NZM, uk. 73).**

Mwandishi anatumia urejeleaji huu kulinganisha jamii ya Nana na Bi. Mau katika *NZM* na ile ya Kitaru na Juma katika *Mashetani* ili kudhihirisha mipaka ya kitabaka iliyoko katika jamii. Anaonyesha namna ilivyo vigumu kuiziba mipaka hii kwani kila kuchao matajiri wanaendelea

kutajirika huku maskini wakiendelea kufukarika. Kwa msomaji wa *NZM* anyefahamu muktadha wa matumizi ya kauli hii katika *Mashetani*, itakuwa rahisi kwake kung'amua kuwa Nana anazungumzia suala la utabaka. Hata hivyo, kwa msomaji ambaye hana ufahamu wa riwaya ya mashetani, huenda ikamwia vigumu kuing'amua maana ya kauli hii na itambidi ategemea muktadha wa matumizi yake na kufasiri maana ambayo huenda ikawa tofauti na iliyokusudiwa. Hata hivyo, kama wanavyosema Childs & Fowler (2006), ufasiri wa maana mpya iliyo tofauti na iliyokusudiwa pia hukubalika kwani msomaji pia ni mhusika katika kuunda kazi ya fasihi.

Riwaya za *DY* na *NZM* zina urejeleaji wa riwaya ya Kiswahili ya *Dunia Uwanja wa Fujo* iliyoandikwa na Euphrase Kezilahabi:

Ingawa najua kwamba hata mimi nimeshakufa, ukweli ni kwamba siamini juu ya fikra ya kwamba maisha tunayoishi yanatustahili. **Dunia si uwanja wa fujo! Si zogo lisilosarifika. Sikubaliani kabisa na Kezilahabi.** Namjua anayeharibu. Namwona akisukuma watu katika lindi refu. Uchungu wangu ni kuwa siwezi kumzuia... (*DY*, uk. 144)].

Riwaya ya *DY* imetumia mwingilianomatini dhahiri kuyahakiki na kuyapinga mawazo ya Kezilahabi kuwa *Dunia ni uwanja wa fujo, na zogo lisilosarifika*. Mawazo haya ya Kezilahabi yamejikita katika falsafa yake ya jaala na anayatumia kuonyesha kuwa kilichoandikwa kuhusu maisha ya binadamu hakina budi kutokea, hata kama binadamu atajitahidi kiasi gani. Hata hivyo riwaya ya *DY* kupitia kwa mhusika Ndi- anaihakiki simulizi hii ya Kezilahabi kwa lengo la kutoa ufasiri mpya kuhusu maisha. Anaonyesha kuwa matatizo wanayowapitia wanadamu hayatokani na dunia wala jalaa bali wanadamu wanaowakandamiza wanadamu wenzao. Anashikilia kuwa iwapo binadamu watawajali binadamu wenzao, hali ya ukandamizaji na ukandamizwaji inaweza kubadilika. Mawazo sawia na haya vilevile yanajitokeza kutokana na mhusika Nana katika *NZM* ambapo mwandishi ametumia mwingilianomatini usodhahiri kuyarejelea mawazo yayo hayo ya Kezilahabi:

Dhana hii lakini kila siku humtisha Nana...Ndoa, kitu gani ndoa? Hajui mengi kuhusu neno hili, lakini moja analitambua, ndoa ndiyo iliyomleta yeye hapa duniani, kama kweli iliyomleta yeye duniani ilikuwa ndoa. **Lakini Nana alikataa katakata kwamba dunia ni uwanja wa fujo** (*NZM*. uk 223).

Riwaya ya *NZM* katika dondoo hapo juu imeyapachika tu mawazo ya lakini kwa lengo lile lile la kuhakiki na kukataa kabisa mawazo ya Kezilahabi yaliyojikita katika falsafa ya jaala. Kwa mujibu wa Khamis (2005: 95) riwaya mpya ya Kiswahili hulenga kubainisha maudhui yanayoonyesha vita halisi na vya kisaikolojia ambavyo wanajamii katika bara la Afrika hupitia. Waandishi basi huandika kudhihirisha hasira yao kutokana na matokeo ya vita hivi kama njia ya kuwashawishi wanajamii wainuke na kuibadilisha hali yao. Riwaya ya *NZM*, kama mojawapo ya riwaya mpya ya Kiswahili, inadhihirisha vita vya kisaikolojia vilivyojikita katika utamaduni unaowadhalilisha wanawake. Nana anaonyesha namna wanadamu walivyoidhalilisha asasi ya ndoa na kuiona kama utumwa hasa kwa mwanamke. Hata hivyo, Nana anashikilia kuwa hali hii inaweza kubadilika na ndoa ikaweza kuchukuliwa kama kitu adimu. Kupitia mhusika Nana, mwandishi huenda analenga kuwazindua wanajamii na wasomaji wa riwaya hii kuhusu utamaduni unaowadhalilisha wanawake hasa katika asasi ya ndoa, ili wainuke na kuibadilisha kwa kuinua hadhi ya mwanamke. Katika urejeleaji huu, mwandishi anaelekea kujadili dhamira inayohusiana na utu na uwajibikaji katika jamii.

Katika riwaya ya *DY*, S. A. Mohamed amerejelea riwaya yake ya awali ya *Dunia Mti Mkavu*:

Nilipolala usiku niliota nchi nzima iko katika kile ambacho hapa huitwa fensi, au aina ya *carnival*... Lakini ghafla mmoja wao alianza kumpiga panga mwingine na mwingine.... Fensi haikutambulikana tena. Burudani ikaondoka. Watu walipigana vibaya vibaya. Damu ikaenea nchi nzima. **Mikondo ya damu ilimiminika kama katika Dunia Mti Mkavu. Damu ikamalizikia kutiririkia bahari ya Hindi** (*DY*, uk. 70).

Ingawa msomaji anaweza kungamua kuwa mwandishi kupitia Ndi- anaendeleza dhimira ya ukatili, ufahamu wa riwaya ya *Dunia Mti Mkavu* iliyorejelewa katika dondoo (4) hapo juu inampa msomaji taswira kamili ya kiwango cha ukatili anaouzungumzia mwandishi na ambao unaendelezwa katika

ulimwengu wa sasa. Kama anavyoeleza Khamis (2005) riwaya za kiubaadausasa huangazia matatizo yanayakumba mataifa mengi katika bara la Afrika katika ulimwengu wa sasa. Tunaweza kukisia kuwa fenisi inyorejelewa katika dondoo inaonyesha furaha iliyoambatana na ya uhuru katika mataifa ya Afrika. Hata hivyo, furaha hiyo ilikuwa ya muda tu na baadaye watu wakaanza kupigana na kuuana kutokana na chuki, na uozo wa kila aina. Vita anavyoshuhudia Ndi- kwenye dondoo (4) vinaweza kuchukuliwa kama vita vya wenyewe kwa wenyewe ambavyo vimewahi kushuhudiwa katika mataifa tofauti ya Afrika. Kwa mfano, katika mwaka wa 1994 kulikuwa na vita kati ya Wahutu na Watutsi nchini Rwanda. Aidha, nchini Kenya kulikuwa na vita vilivyotokea baada ya uchaguzi wa 2007 ambavyo vilijikita katika misingi ya kikabila na kusababisha umwagikaji mwingi wa damu.

Urejeleaji wa riwaya ya *Dunia Mti Mkavu* katika *DY* unatupatia ushabaha uliopo kati ya dunia ya sasa (baada ya uhuru) na enzi za awali (wakati wa ukoloni) ambapo katika kila hali, kuna umwagikaji wa damu unaodhihirisha kuwa ulimwengu umejaa fujo, ghasia na maangamizi. Tofauti ni kwamba, katika *Dunia Mti Mkavu*, vita vilikuwa kati wa Wazungu na Waafrika ambapo Waafrika waliamini kuwa Wazungu ndio walikuwa kiini cha matatizo yaliyowakumba. Hii ndiyo sababu waligoma na hatimaye kuweza kumpinga mkoloni. Hata hivyo, katika *DY* kuna vita kati ya Waafrika wenyewe kupitia vita vya wenyewe kwa wenyewe vinavyotokana na misingi ya kikabila. Katika muktadha wa kibaadausasa, riwaya ya *DY* inaonekana kuhakiki simulizi kuu ya awali ambapo Waafrika wengi walishikilia kwamba matatizo yao yalitokana na Wazungu. Labda kwa kuyabainisha wazi matatizo yaya haya katika ulimwengu wa sasa, mwandishi wa *DY* atawachochea wasomaji kutafakari upya kiini cha matatizo yao ili wakabiliane nayo kikamilifu. Kwa msomaji anayeifahamu riwaya ya *Dunia Mti Mkavu* ulinganisho huu utabainika wazi kuliko ilivyo kwa msomaji ambaye haifahamu riwaya yenyewe.

Mwingiliano matini pia umejitokeza katika riwaya za utafiti huu kupitia marejeleo katika utanzu wa ushairi. Katika *NZM*, tunapata mwingiliano matini dhahiri wakati mwandishi amerejelea diwani ya *Sauti ya Dhiki* ya Abdilatif Abdallah. Hapa mwandishi, kazi yake na mawazo yake yametajwa kama inavyojitokeza katika dondoo lifuatalo:

“Unatabiri nini?” Nilimuuliza amrijeshi wangu.

“Sitabiri kitu,” aliniambia, “najaribu tu kueleza mbele ilivyo kwa kuitazama nyuma – kule kwenye jipu la tamaa lilikoanza kutunga usaha; **jipu la Abdilatif Abdalla wa Sauti ya Dhiki** ambalo limepasuka njiani na kuambua donda ndugu linalonuka na lisilopona. Ghafla nilichomwa na maumivu moyoni mwangu. Maumivu makali kushinda jipu la Adilatif Abdalla (*NZM* uk. 83).

Katika *Sauti ya Dhiki*, Abdilatif Abdalla amefafanua hili jipu katika shairi analoliita “Jipu”. Katika shairi hili, msimulizi anaeleza uchungu unaouhisi kutokana na jipu lililokuwa makalioni mwake. Anatazamia siku ambayo jipu hilo lingepona (Abdalla 1973:7-8). Kwa kuwa Abdilatif aliyaandika mashairi ya diwani hii akiwa gerezani, tunaweza kuliangalia shairi hili kama jazanda ambapo analinganisha jipu na dhiki au masaibu ya kuwa gerezani, huku akitazamia siku ambayo kifungo chake kingekamilika aweze kuurejea uhuru wake.

Katika *NZM* mwandishi anaiomboleza dhiki ya mataifa ya Kiafrika kwa kuilinganisha na jipu lililo na uchungu zaidi kuliko lile la *Sauti ya Dhiki*. Hii ni kwa sababu hali ya maisha katika nyingi za Afrika inaonekana kurudi nyuma badala ya kwenda mbele na kukatiza tamaa ya matumaini ya dhiki hiyo kufika kikomo. Ufahamu wa jipu katika *Sauti ya Dhiki* unatuwezesha kupata taswira ya uchungu anaouhisi msimulizi katika *NZM* kuhusu hali ya kukatiza tamaa katika mataifa mengi ya Afrika.

Mbali na fasihi ya Kiswahili, mwingiliano matini umejitokeza kupitia urejeleaji wa fasihi ya Kiingereza. Riwaya za *DY* imerejelea riwaya ya John Fowles, *The Collector*, pamoja na wahusika wake wakuu, Clegg na Miranda:

Lakini mimi kuwa laghai? Mimi kuwa mjanja na myang’anyi. Niliichukia hali hii nzima. Utafanyaje lakini, maji yanapojaa na kukuzunguka? Leo nilichelewa kurudi, zaidi kwa sababu baada ya kupata zile fedha, niliketi barazani mimi na shaibu tukawa tunasimuliana hadithi ya

ukata, ukapa na upweke uliomzunguka Clegg na Miranda katika riwaya ya Fowles, *The Collector*. Ilinifungulia mawazo mapya kuhusu ulimwengu wetu ulivyogawika (*DY* uk. 20).

Urejeleaji wa *The Collector* unadhihirisha mwingilianomatini linganifu kati ya riwaya hizi mbili katika kiwango cha maudhui na msuko. Riwaya hizi zina mshabaha wa karibu uliojikita katika mambo matatu yaliyotajwa kwenye dondoo; ukata, ukapa na upweke. Kuhusiana na suala la upweke, Clegg katika *The Collector* alijitenga na ulimwengu kutokana na hali yake ngumu ya maisha aliyolelewa baada ya kifo cha wazazi na mjomba wake na kuishia kulelewa na shangazi yake aliyemtesa. Hali hii ni sawia na ya Ndi- katika *DY* anayejitenga na ulimwengu na kujifungia katika chumba kidogo baada ya kuporomoka kimaisha. Aidha, kama alivyo Clegg, Ndi- anaelewa na mjomba wake baada ya wazazi wake kufariki na mke wa mjomba akawa anamanyasa. Kuhusiana na suala la ukata, tunayaona maisha ya ukata katika malezi na maisha ya baadaye ya Ndi- katika *DY* sawia na yale ya Clegg katika *The Collector*. Licha ya kuwa wahusika hawa wamewahi kuwa makarani hatimaye maisha yanawaendea kinyume na wanafukarika. Katika dondoo Ndi- anaeleza kuhusu pesa alizozipata kwa bahati nasibu akiwa njiani, hali ambayo inashabihiana na ya Clegg ambaye alicheza mchezo wa bahati nasibu na akashinda kitita kikubwa cha pesa. Ushabaha huu unabainisha mwingiliano matini linganifu ambao Diegner (2005) anasema unahusu namna mwandishi anavyoathiriwa na kazi za waandishi wengine katika kuiandika kazi yake. Katika mwingiliano matini wa aina hii, tunaona namna Said Mohamed wa *DY* alivyoathiriwa na kazi ya msanii wa Uingereza, John Fowles (1963) aliyeandika *The Collector*. Said Mohamed anatumia kazi ya Fowler kama malighafi ya kuunda na kuiandika riwaya ya *DY*.

Isitoshe, dhamira ya mwandishi wa *DY* ya kuendeleza maudhui ya utabaka na athari zake yanadhihirika Ndi- anaposema kuwa riwaya hii ya *The Collector* ‘ilimfungulia mawazo mapya kuhusu namna ulimwengu wetu ulivyogawanyika’ (*DY* uk. 20). Kwa mfano, katika *The Collector* tunaona utabaka kati ya Mirada na Clegg. Miranda aliyekuwa wa tabaka la juu anamdharau Clegg kwa sababu alikuwa wa tabaka la chini. Katika *DY*, mgawanyiko huu wa kitabaka unadhihirika kwa kurejelea viongozi wa Kiafrika waliochukuwa hatamu za uongozi na kutumia vyeo vyao kujitajirisha, ilhali raia wanaendelea kuteseka. Uelewa na riwaya ya *The Collector* basi unachangia katika kuelewa dhamira ya mwandishi katika riwaya ya *DY*.

Katika riwaya ya *NZM* urejeleaji wa *The Collector* umejitokeza kwa njia nyingine lakini kwa kuwarejelea wahusika wao hao, yaani, Clegg na Miranda kama inavyojitokeza katika dondoo linalofuta.

Labda, kama nilivyo mimi hodari wa kusoma nyuso za watu, na Faisal alikuwa hodari hivyo hivyo....Alikuwa mtu gani huyu? **Ni *psychic* kama Clegg² wa *The Collector*, au bazazi kama Idi wa *Kiu* au mwokota *bunga-yao* kama Sulubu wa *Nyota ya Rehema*?** Kwa nini nilimchunuku tu...kwa nini nilimfuata u mbali huu? Mbali na kitovu changu? Mbali na asili ya uzazi wangu? Mbali na salama yangu? (*NZM* uk. 115).

Katika dondoo, msimulizi ametaja uhodari wa Clegg wa kutumia akili, ubazazi wa Idi na upumbavu wa Sulubu. Ingawa Idi na Sulubu wanapatikana katika fasihi ya Kiswahili, sifa za wahusika hawa pamoja na zile za Clegg zimetajwa tu bila kufafanuliwa, lakini zinamwafiki Faisal katika *NZM*. Kwa mfano, tunajiuliza nini hasa Clegg au Idi au Sulubu alichokifanya kiasi cha Nana kumlinganisha Faisal nao. Au ni vipi ulimwengu umegawanyika kwa mujibu wa Fowles katika *The Collector*. Majibu ya maswali haya yanategemea ufahamu wa riwaya zenyewe. Kwa msomaji wa riwaya ya *NZM* ambaye hajazisoma riwaya za *The Collector*, *Kiu* na *Nyota ya Rehema*, ulinganisho wa Faisal na wahusika Clegg, Idi na Sulubu mtawalia hautakuwa wazi. Katika dondoo hapo juu, Faisal alikuwa amemwezesha Nana kutoroka kwao na kumpeleka mahali ambapo Nana hakupajua.

² Ingawa riwaya ya *NZM* imetumia jina Gregg, makala haya yametumia jina Clegg kama ilivyonukuliwa katika dondoo. Hii ni kwa sababu riwaya ya *The Collector* haina mhusika kwa jina Gregg bali kuna Clegg. Kutokana na haya, makala haya yalichukulia kuwa huenda kulikuwa na makosa ya chapa na hivyo tukaamua kutumia jina Clegg ambalo linapatikana na riwaya ya *The Collector*.

Ingawa baadaye tunakuja kufahamu kuwa Faisal alikuwa amemwelekeza Nana hadi kwa watu wa ukoo wake, katika muktadha ambapo anamtaja Clegg, Nana na hata msomaji hafahamu huko alikopelekwa na Faisal ni wapi na uhusiano wake na watu aliowapata huko. Jambo hili ndilo linalomtia wasiwasi Nana na anaanza kujiuliza Faisal ni mtu wa aina gani na alimpeleka huko kwa nia gani. Kwa kumlinganisha Faisal na Clegg, Nana anaona kwamba labda Faisal amempeleka mbali na nyumbani kwao kama mbinu ya kuweza kumshawishi ampende kama Clegg alivyomfanya Miranda. Kwa kumlinganisha na Idi, Nana anaona kwamba huenda Faisal anataka kumtumia ili ajinufaishe yeye mwenyewe, namna Idi alivyomtumia Bahati kwa manufaa yake binafsi. Anapomlinganisha na Sulubu huenda Nana anamwona Faisal kama mtu asiye na nia yoyote ya kumdhuru. Badala yake anaweza kuwa mtu mpumbavu tu anayeweza kudanganyika kwa urahisi na kuzifuata hisia na matakwa ya Nana namna Sulubu alivyodanganyika na hufuata hisia na matakwa ya Rehema katika riwaya ya *Nyota ya Rehema*. Tunapoelewa muktadha ambao wahusika hawa wametumika, yaani Clegg, Idi na Sulubu, msomaji anaingwiwa na hali ya taharuki sawa na ile aliyo nayo Nana kuhusu dhamira ya Faisal kwake. Tayari msomaji anafahamu kuwa Nana alikuwa na maradhi fulani alipofika huko alikopelekwa na Faisal. Msomaji anayefahamu riwaya ya *The Collector* hana budi kuwa na kiwewe na kuhofia kuwa huenda Nana atafariki namna Miranda alivyofariki. Jambo hili linampa msomaji hamu ya kutaka kuendelea kusoma ili afahamu kitakachomfika Nana katika makao haya mapya. Hivyo basi, dhamira ya mwandishi ya kujenga taharuki inaongezeka kwa msomaji anayefahamu riwaya ya *The Collector*.

Marejeleo ya Kidini

Marejeleo ya wahusika wanaohusiana na dini ya Kikristo yamejitokeza katika riwaya ya *DY*. Mojawapo ya wahusika hao ni Samson na Delilah:

Ndi- alikuwa kakamata mifumbati ya chuma iliyosimama kwa kedi na inda kumtenganisha yeye na ukoo wake pale jela-ya-wendawazimu. Upande huu na huu, kulikuwa na askari waliosimama na bunduki kumlinda Bi M na Yungi, pindipo Ndi-, kama mbabe katika hadithi ya **Samson na Delilah**, angevunja lile tundu la chuma na kutoka nje... (*DY* uk. 195).

Katika dondoo hapo juu, kisa cha Samsoni na Delilah kimerejelewa ili kumlinganisha Ndi- na Samsoni wa Biblia anayefahamika kutokana na nguvu zake (Waamuzi 16: 2-3). Kwa mfano anaposalitiwa na Delilah kwa maadui zake anang'oa malango ya mji alimokuwa amefungiwa. Ufahamu wa kisa cha Samson na Delilah kunamsaidia msomaji kupata taswira kamili ya ulinzi aliopewa Ndi- akiwa gerezaji asije akatoroka gerezani kama alivyofanya Samson. Ulinganisho unachangia kukuza mbinu ya kinaya katika riwaya ya *DY* kwa sababu Ndi-, tofauti na Samsoni, alikuwa dhifu sana. Hakuhitaji ulinzi wa askari wenye bunduki mradi tu alikuwa amefugiwa sawasawa kwenye jela.

Marejeleo ya Mashujaa wa Kihistoria

Mashujaa tofauti wa kihistoria, wanaotoka ndani na nje ya mipaka ya bara la Afrika wamerejelewa hasa katika *DY* na *NZM*: Mashujaa hawa ni pamoja na Patrice Lumumba, Jomo Kenyatta, Julius Nyerere, Mahatma Gandhi, W.E.B. Du Bois, Frantz Fanon, Kwame Nkuruma, Nelson Mandela, Cabral, Ben Bella na Rodney. Dondoo linalofuata limewarejelea baadhi ya mashujaa hao:

Ninyi [Ndi- na wengine] ni mfano mzuri wa kutaka kujiua kwa ajili ya wengine... ndio maana mnaitwa wakorofi na wale wakaidi wanaotaka kujenga nyumba bila ya kubarikiwa au wanaokusanya mali kwa nafsi zao na jamaa zao tu. Dunia yetu haikuwa hivi. Yenu, isiwe wala haitaweza kuwa kama yetu, lakini mmewacha mengi mazuri tuliyokurithisheni. Mtaangamia. Sasa [joshijitu] lilikwenda tena kwenye kivuli cha meza, likainua kile kibuyu cha kilewevu, likainua pembe ya urithi ya faru na kuijaza kilewevu. Likawa linapita likimwaya matone ya kilewevu huku likisema. **Hii ya Lumumba, hii ya Neto, hii ya Cabrel, hii ya Rodeny, hii ya Samora...Na...na ...na...** Orodha ya waliopewa kinywaji pasi na kuonekana ilikuwa ndefu (*DY* uk. 193). [msisitizo wetu]

Lumumba, Cabrel, Rodeny na Samora ni baadhi tu ya wanajamii mashuhuri wa kihistoria waliokuwa wazalendo na walijitolea kufa kwa ajili ya jamii nzima. Katika *DY* wahusika hawa wanarejewa katika kago³ la wazee wakinyweshwa kilowevu, labda kama ishara ya kuwatambua na kutambua juhudi zao za kuikomboa jamii zao. Wahusika hawa wametumiwa kukikejeli kizazi cha sasa kilichotawaliwa na tamaa na ubinafsi. Kwa hivyo, lengo kuu la kago lilikuwa ni kuwakinga wanajamii kutokana na athari hasi za usasa na utandawazi uliosababisha ubinafsi na maangamizi. Katika muktadha wa kibaadausasa, urejeleaji wa mashujaa hawa wa kihistoria umetumika kihakiki simulizi ya kizazi cha sasa inayochukulia ukale kama jambo lisilo na maana na badala yake kukumbatia usasa bila kuchuja chochote. Badala yake mwandishi anawataka wanajamii watafakari upya ukweli kuhusu ukale na usasa kwa kukumbatia yaliyo mazuri na kupuuza yaliyo mabaya, yawe yanatokana na ukale au usasa.

Ingawa katika *DY* mwandishi anaonekana kutambua juhudi za mashujaa hawa wa kihistoria, na hasa kujitolea kwao katika kuwakomboa Waafrika kutoka pingo za wakoloni, jambo hili linaonekana kuchukua mtazamo tofauti katika *NZM*:

Sasa lakini inambidi alipatie maana neno mapinduzi. Alitaka kulizamia upya neno hili. Afikie vivuli vyake na mbali kwa fikra za karibu. Je, kwa mfano, kumewahi kuwa na wanamapinduzi wowote huku kwetu? **Lumumba? Cabral? Ben Bella? Nkuruma? Kenyatta? Nyerere? Mandela? Rodney? Dubois? Fanon, Gandhi? Malcolm X? Nani? Nani?** Fasili nzuri ya neno hili labda ni kubadilisha maovu na kuleta mema. Kama hakuna mema katika mabadiliko yoyote, mapinduzi huwa hayakufanyika na wanaojinasibu, bure wanajivika vilemba vya ukoka (*NZM* uk. 220) [msisistizo wetu].

Wengi wa mashujaa hawa wa kihistoria walikuwa viongozi wa kisiasa waliopigania uhuru katika nchi zao dhidi ya wakoloni, kama vile Kenyatta (Kenya), Nyerere (Tanzania), Mandela (Afrika Kusini), Fanon (Algeria), Gandhi (India) na Lumumba (Democratic Republic of Congo). Du Bois ambaye alikuwa Mmarekani mweusi alisaidia katika kuandaa mikutano ya *Pan African Congress* kwa nia ya kuwakomboa Waafrika kutokana na nguvu za wakoloni. Aidha, alitetea kuwepo na haki sawa kwa watu weusi waliobaguliwa na utawala wa wazungu katika Marekani ya Kusini. Urejeleaji wa mashujaa hawa katika *NZM* unalenga kuhakiki maana ya neno mapinduzi au wanamapinduzi. Licha ya kuwa mashujaa hawa walihusika kwa njia moja au nyingine katika kuleta mabadiliko ya kisiasa katika nchi tofauti, mwandishi anataka msomaji athamini athari chanya zinazohusishwa viongozi hawa katika kufutulia mbali maovu na kuleta yaliyo mema katika utawala wao. Kwa mfano, Du Bois aliwahamasisha watu dhidi ya matumizi ya vifaa vya kinyuklia. Mengi ya mapendekezo yake aliyoyatetea yalitekelezwa mwaka wa 1964, mwaka mmoja baada ya kifo chake (Gooding- Williams 2020). Utekelezaji wa mapendekezo ya Du Bois unaonyesha mabadiliko yaliyoleta mema sio tu katika nchi yake bali ulimwengu kwa jumla.

Marejeleo ya Wanafalsafa

Riwaya ya *NZM* inadhihirisha mwingilianomatini unaorejelea wanafalsafa maarufu kama vile Plato, Aristotle, Hegel na Nietzsche. Dondoo linalofuata linamrejelea mwanafalsafa maarufu wa Kijerumani Fredriech Wilhelm Nietzsche pamoja na kauli yake, *God is Dead*:

Kuthubutu kulianzishwa na Nietzsche alipotangaza *God is Dead*. Baada ya hapo rutuba ya wema ilipangusika haraka haraka juu ya udongo kuanzia wakati ule. Na watu, bila ya kujua pengine, walianza kutafuta vitu vingine kuvitawaza badala ya Mungu. Ikawa kama wametafuta Miungu mingine kusimamishia matakwa yao badala ya kuabudu na kumcha Mungu waliyemjua tokea zamani. Mungu mkubwa wa sasa ni pesa, na ukitaka ukwasi wa pesa unahitaji uwe na nguvu za Kiungu. (*NZM* uk. 195-196).

Kauli maarufu ya Nietzsche, *God is Dead*, ambayo tafsiri yake kwa Kiswahili ni *Mungu Amekufa*, inapatikana katika baadhi ya kazi zake hasa *The Gay Science* (Anderson 2022). Kauli hii inadhihirisha

³ Kago ni kinga dhidi ya uchawi au jicho mbaya (S.A. Mohamed 2006: DY)

mtazamo wa Nietzsche kuhusu maisha ambapo alipinga mawazo ya wanafalsafa wa kimapokeo pamoja na yale ya maadili ya kidini, hususan dini ya Kikristo. Nietzsche alishikilia kuwa dini ya Kikristo hutuelekeza katika msingi fulani ambapo maamuzi yetu kuhusu kilicho chema/kiovu huegemezwa. Kwake, Nietzsche maamuzi yetu hayafai kuegemezwa katika msingi wowote ule bali kila binadamu anafaa kuruhusiwa kufuata sheria zilizoko ndani yake. Kauli yake basi kuwa *Mungu Amekufa* iliashiria kuwa Nietzsche alitupilia mbali imani ya dini ya Kikristo kuhusu suala la maadili, kwa kupinga kuwepo mtazamo bina kuhusu suala hili.

Mawazo haya ya Nietzsche yanaambatana na mawazo ya wanaubaadausasa ambao hukataa kuwepo kwa msingi mmoja ambao tunauegemea katika kufanaya uamuzi wetu au kueleza ukweli wowote. Ni kutokana na kauli hii ambapo Nietzsche huchukuliwa kama mmoja wa watangulizi wa ubaadausasa hata kabla ya istilahi yenyewe kuasisiwa. Katika dondoo (hapo juu) kauli ya Nietzsche imerejelewa na Nana katika riwaya ya *NZM* anayesema kuwa kuthubutu kulianza na Nietzsche alipotangaza kuwa *Mungu Amekufa*. Anaitumia kauli hii kama jazanda ili kuwazindua Waafrika ambao wametumikishwa na watu wa mataifa ya Kimagharibi kwa kuonyeshwa kuwa hawawezi kuendelea mbele bila kutegemea mataifa haya ya Kimagharibi. Anawataka Waafrika wadhubutu, kama walivyodhubutu Nietzsche, kwa kukoma kutegemea ‘ukweli wa Kimagharibi’ na badala yake wajiamini kuwa wanaweza kuyatatua matatizo yao. Ingawa msomaji anaweza kung’amua maana inayorejelewa na maneno ya Nietzsche kwa kuzingatia muktadha wa matumizi yake, ufahamu wa maelezo yake utampa msomaji uelewa zaidi na wa haraka wa dhamira hii ya utegemezi na athari zake.

Hitimisho

Sura hii imejadili namna mwingiliano matini ulivyojitokeza kama kunga ya uandishi katika riwaya tatu za utafiti huu. Imebainika kwamba riwaya zote za utafiti huu zimedhihirisha mwingiliano matini kwa kurejelea matini za aina mbalimbali kama zile za fasihi ya Kiswahili, fasihi ya Kiingereza, marejeleo ya kidini, marejeleo ya mashujaa tofauti wa Kihistoria, pamoja na marejeleo ya wanafalsafa mbalimbali. Imebainika kuwa waandishi wa riwaya za utafiti huu wametumia viwango vitatu vya mwingiliano matini, yaani, wametumia mwingiliano matini dhahiri na mwingiliano matini usodhahiri na mwingilianomatini linganifu ili kuendeleza dhamira tofauti katika kazi zao. Dhamira hizo zimejikita katika kujenga na kuendeleza maudhui na mbinu tofauti za lugha. Baadhi ya maudhui yaliyoendelezwa ni pamoja na utabaka, utu na uwajibikaji, ukabila na vita vya wenyewe kwa wenyewe, ukatili, umaskini, upweke na ukapa miongoni mwa maudhui mengine. Maudhui haya metumika kuonyesha baadhi ya matatizo yanayoyakumba mataifa ya Afrika katika karne ya ishirini na moja. Isitoshe, mwandishi ametumia mwingiliano matini kujenga na kuendeleza mbinu tofauti za uandishi kama vile taswira, kinaya na taharuki. Imebainika kuwa mwingilianomatini umetumiwa na mwandishi kama malighafi ya kuunda na kuziandika riwaya zake.

Aidha, matumizi ya mwingilianomatini katika riwaya za utafiti huu yamefanikisha dhima ya wanaubaadausasa ya kutambua nafasi ya kazi za waandishi wengine ambazo zimewaathiri waandishi wa riwaya za utafiti huu kwa njia moja au nyingine katika kuunda kazi zao. Hata hivyo, matumizi ya mwingilianomatini wakati mwingine humtatiza msomaji katika kufuatilia dhamira tofauti iwapo msomaji hana ufahamu wowote wa kazi zilizorejelewa. Inapotokea hivyo, msomaji hana budi kuunda maana ya kazi zilizorejelea kwa kuzingatia muktadha wa matumizi yake. Hii inaambatana na dhima ya mwingiliano matini kwa wanaubaadausasa ya kumtambua msomaji kama mshiriki katika mchakato wa ubunaji wa kazi ya kifasihi. Hivyo basi, msomaji hana budi kuunda maana zake anaposoma kazi ya fasihi zilizotumia mwingiliano matini.

Vilevile, imebainika kuwa mwingiliano matini hutumika kama njia ya kukosoa na kuhakiki kazi na mawazo ya watu mbalimbali katika nyanja tofauti. Kwa mfano katika marejeleo ya kazi za fasihi mawazo ya Kezilahabi yamehakikiwa kama njia ya kuleta usomaji mpya wa mawazo yake. Haya yanaambatana na dhima ya wanaubaadausasa kuhusu mwingilianomatini ya kuonyesha namna matini husika ilivyoathiriwa na matini za awali. Aidha, mwingiliano matini hulenga kuziandika upya matini hizo za awali, wakati mwingine kwa njia ya kubeza.

Marejeleo

- Abdalla, A. (1973). *Sauti ya Dhiki*. Oxford: Oxford University Press.
- Anderson, R. L. (2022) Fredich Nietzsche. Katika: Zalt E. N. (mhr). *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Stanford: Stanford University.
- Biblia (1952). *The Holy Bible in Kiswahili* (Union Version). United Bible Societies.
- Childs, P. & Fowler, R. (2006). *The Routledge Dictionary of Literary Terms*. London: Routledge.
- Clayton, J. W. (2012). Some Common Themes and Ideas within the Field of Postmodern Thought. A Handout for HIS 389. Mtandao: <http://webs.wofford.edu/whisnancj/his389/postmodernism.pdf>. Last modified Nov 19, 2022.
- Diegner, L. (2005). Intertextuality in the Contemporary Swahili Novel: Euphrase Kezilahabi's *Nagona* and William Mkufya's *Ziraili na Zirani*. *Swahili Forum* vol 12: 25-35.
- Fairclough, N. (2006). *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press & Blackwell Publishing Ltd.
- Gooding-Williams, R. (2020). W.E.B. Du Bois Katika: Zalt E. N. (mhr). *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Stanford: Stanford University.
- Hussein, E. N. (1971). *Mashtani*. Nairobi: Oxford University Press.
- Kezilahabi, E. (2007). *Dunia Uwanja wa Fujo*. Nairobi: Vide-Muwa Publishers.
- Khamis, S. A. M. (2005). Signs of New Features in the Swahili Novel. *Research in African Literatures* 36(1): 91-108. Project Muse: Indiana University Press.
- Lewis, B. (2001). 'Postmodernism and Literature'. Katika: Sim S. (mhr) (2001). London: *Routledge*
- Lyotard, J. F. (1979). *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Kimetafsiriwa na Bennington, G. & Massumi, B. (1987). Manchester: Manchester University Press.
- Mohamed, M. S. (1976). *Nyota ya Rebema*. Nairobi: Oxford University Press.
- Mohamed, M. S. (2000). *Kuu*. Nairobi: Longhorn Publishers (K) Ltd.
- Mohamed, S. A (2006). *Dunia Yao*. Nairobi: Oxford University Press.
- Mohamed, S. A. (2006/1980). *Dunia Mti MkavuMkavu*. Nairobi: Longman Kenya Ltd.
- Mohamed, S. A. (2010). *Nyuso za Mwanamke*. Nairobi: Longhorn Publishers (K) Ltd.
- Mwamzandi, I. Y. (2013). Riwaya za Karne ya 21 na udurusu wa nadharia za Fasihi. *Swahili Forum* 20 (48-66).
- Ngesa, A. K., Enock Matundura na John Kobia (2015). Mwingilianomatini katika Tamthilia za Kiswahili: Mashetani na Kijiba Cha Moyo. *Swahili Forum* 22(2015): 42-71
- Pollheide, J. (2003). Postmodernist Narrative Strategy in the Novels of John Fowles. Unpublished Ph.D Thesis. Bielefeld: Bielefeld University.